

Време зла

ОД ИСТОГ ПИСЦА

ВРЕМЕ СМРТИ 1–4
Прерово иде у рат
Суворорска битка
Ваљевска болница
Излазак

У ТУЂЕМ ВЕКУ II

КОРЕНИ

БАЈКА

ДЕОБЕ

ГРЕШНИК

Добрица Ћосић

Copyright © 1985, Ана Ћосић Вукић
Copyright © овог издања 2020, ЛАГУНА

*Ко хоће за мном да иде,
нека се одрекне себе
и узме крсиј свој...*

Јеванђеље по Матеју

© Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Из мрака сручише помије на Ивана Катића, вичући:

„Троцкистички гаде! Шпијунчино! Издајицо!“

Престрашен под светлошћу уличне сијалице, Иван Катић зури у таму дворишта студентске мензе: не распознаје им лица, а неодољиво, јаче од свега, жели да их види.

Она двојица што су га прекјуче пратила од *Лондона* до Славије, газећи му пете, псовала мајку буржујску и троцкистичку – „Сатрећемо те, шпијунчино!“ – имала су лепа и чедна дечачка лица, што га је толико постидело да је скинуо наочаре и тако се пред њима и светом склонио у сумаглицу своје рожњаче. А ономе што је пре десетак дана пред Академијом забрундао – „Бандо фашистичка!“ – због тамних наочара и великих бркова није видео ни очи ни израз лица, али га је тај неким распуклим гласом толико налио страхом да неколико дана није излазио из куће.

Нешто меко плъусну га по наочарима, смаче их и разли му се по лицу. Он рашири руке и подиже их:

То је недостојно вас, младићи!

Не глуми Исуса, Јудо! Није те срамота да газиш земљу!
Лажове!

Не вичите! Приђите да људски разговарамо.

Грохотан смех. Звиждуци.

Некима међу вама ја сам до јуче био професор.

Троцкисто!

Тај га из близине погоди у чело нечим меким. Обриса рукавом киселу, лепљиву масу и не саже се да потражи наочаре. Погружено и тетурајући се пође усковитланим сенкама и светлостима уз Бирчанинову ка кући, праћен цереканьем и повицима:

Жали се Жиду и Троцком! Жали се Даладјеу и Чемберлену! За колико су те купили, издајицо?

Застаје и окреће се, жели да види то женско лице које пита за цену његове издаје. Пожури кући, али се спотаче о ивичњак и паде. Не би одмах ни устао да не зачу бат цокула и повике:

Жандари! Видите ли сад ко брани шпијунчину? Бежимо ка Славији, другови!

Жандарм му поможе да устане:

Јесу ли вас повредили, господине? Зашто вас гоне ови мангупи?

Хвала, могу сам. Молим вас, све је у реду, не треба ми помоћ. Спотакао сам се и пао, а дечацама смешно, знате.

Некако погоди своју капију, која га звоњавом прибра да чује заустављање аутомобила за собом: шта ће ако је ујак Најдан са говором за банкет? Како сада да му пише о аутомобилизму и будућности? Припи се уз баштенски зид у таму туја и осети да се сав тресе: они дубоко верују да је издајник, зато га тако и мрзе.

Таштин љубавник Бошко Марковић, у шареној одећи и са црвеним шлемом на глави, протрча ка осветљеној веранди. Лакну му што није Најдан Тошић и збуни га та чудна одећа. Са спрата куће разлежу се одушевљени гласови његове деце и вриска таште Катарине: то је због Бошка Марковића, који је дошао у костиму аутомобилисте-тркача.

Треба искористити њихову заокупљеност тркачем и неопажено се увући у кућу.

Згрчен под мокрином и смрадом, ушуња се у своју собу на спрату и окрену кључ. У мраку, брзо се свуче, баци одећу уз врата, чаршавом са кревета обриса лице и го, само у гаћама, седе на кревет: више никуд из ове собе! Осветљена уличном сијалицом кроз прозор, мати га са портрета гледа згрануто као онда кад се крајем августа 1914. вратио из Париза да добровољно ступи у српску војску и рат. Затвори прозор и навуче завесу; упали стону лампу.

Одоздо, из приземља, грми најавни сигнал Радио Лондона, а из таштине собе њен глас:

Ви сте права жуна! Цео Београд ће вам се смејати, господине Марковићу! Ако сте намерни да на том Првенству Европе возите у тој жутој блузи, ја на трке нећу доћи!

Тихо куцање на врата и Вукашинов шапат:

Иване, отвори.

Шта сада хоће, он који се није попео на спрат откад се Катарина овамо доселила? Ни када се са робије вратио, није хтео да се успне на спрат, него је читаво поподне преседео у својој трпезарији, чекајући да он сиђе и поздрави га. Како овакав да му отвори?

Куцање и шапат:

Сине, почео је Други светски рат.

Ако је, оче! – викну.

Јутрос су Немци прешли пољску границу. Варшава је бомбардована и сравњена – шапуће Вукашин.

Свеједно ми је! – виче.

Сиђи код мене да разговарамо.

Немамо о чему, оче!

Опет те напали они твоји, је ли? Е, мој Иване! Ко с ђаволом тикве сади... Чекам те у трпезарији.

Затиснуо би постељином и прозор и врата да више не чује људски глас, а не може да се макне: тресу му се колена

и дрхте му руке и од мајчиног погледа са портрета. Зашто није скапао још у њеној утроби? Толики куршуми и картечи на Суворору не убише га; ни у Нађмеђерском лагеру, кад се побунио. Зашто није скочио кроз прозор Главњаче, који је био отворен у оном кобном сванућу, зашто за време бојкота на робији није себе уморио штрајком глађу, зашто се није обесио на тераси прве ноћи по повратку са робије и Вериним одбијању да му дође у постељу? Шта је то у њему што и овако понижено и поплувано хоће још да траје у овој јазбини од књижа? И зар може некаквом исповешћу да разјасни себе било коме, а поготову Богдану Драговићу, члану Централног комитета Комунистичке партије, који је клеветничким чланчићем нахушкао ону студентску руљу да га вечерас полије сплацинама и заспе трулим парадајзима?

Огрће се ћебетом, седа за сто, припаљује цигарету. Испуши је па поче да чита:

Богдане Драговићу,

Када сам у *Пролетјеру* прочитао твој чланак о мојој „подлој издаји наше свете истине“, твој закључак да сам „типичан ситнобуржоаски индивидуалист и декадент, који је дијалектиком својих неразрешивих унутрашњих противуречности постао троцкистички гад, клеветник прве земље социјализма и онда, сасвим природно и логично, сарадник београдске полиције и агент француске обавештајне службе“, мени су, ваљда од тог ударца маљем у потиљак, спале наочари.

Не знам колико сам времена зурио у твој чланак „Маска је пала!“, немоћан да се одвојим од текста и потписа Б. Д., којим си иступио из илегалства и конспирације. Ниси хтео псеудонимом да се потпишеш како нико не би остао у недоумици да сам ја, Иван Катић, издајник Партије и агент београдске и француске полиције, јер то тврди главом и брадом Богдан Драговић, члан Централног комитета, његов стари друг, најбољи пријатељ, зет. И доиста, твоја

тврдња постала је истина за све београдске и југословенске комунисте и симпатизере Партије, који су ми објавили бојкот. Стари другови, кућни пријатељи, комунисти, окрећу главе кад ме сретну, а ови млади, најреволуционарнији – плују ме. Бојкотује ме и мој сестрић, твој син Владимир, скојевац; бојкотује ме и мој братанац Душан, Адамов син, који се одмах по појави *Пролетјера* у Београду одселио из наше куће да га ја не бих компромитовао.

И тако ће се „раскринкавањем“, клеветањем и плувањем издајника И. К., троцкисте и агента, бољшевизовати и калити млади комунисти и застрашивати опортунисти и сапутници да не скрену са партијске линије и не мисле својом главом. А ја ћу скончати по већ познатој шеми – понижењима и насиљима можете и мене приморати да изјавим: Јесам подлац и шпијун, као што су изјављивали стари и велики бољшевици на московским процесима; могу и да се побуним против лажи и понижења, може ме нагон самоодбране и освете преобразити у борца против вас. У оба случаја ви ћете се осећати моралним и политичким победницима. Потврдићу ваш закон: Данас се мора бити с нама или против нас. Било како да поступим, бићу жртва „монолитног јединства и срећне будућности човечанства“.

Не желим да те ганем овом изјавом: једино што у овом свету нисам очекивао то је да ме ти прогласиш подлацем, издајником и шпијуном. За то је морао да постоји велики разлог и у мени и у теби, Богдане. И то не само онај циљ који оправдава сва средства; ради се о још нечем другом и дубљем. Самим овим закључком не могу да те оправдам и несрећан сам због тога: биће, заиста, да сам се ја некаквом дијалектиком унутрашњих и спољних супротности довео у положај који те је приморао да ме жртвујеш свом „вишем циљу“.

На зиду наше куће јутрос је освануо велики натпис: „Троцкистичка јазбина!“ Тај натпис на нашој кући теби ће

бити доказ да живимо у револуционарном времену и да у Београду и твојом заслугом „незадрживо нарастају револуционарне снаге“, како ти кажеш у твом директивном напису „Маска је пала!“ Заблуда је то, и то кобна заблуда, пријатељу. Не, не живимо ми у револуционарном времену, јер данас нико разуман нема разлога за наду, без које нема револуције. Ово је само зло време. У Европи умиру слобода и дух, у Русији истина и нада света. Наступило је време страха и мржње. Све је у питању, све је постављено наглавце. Неправда је правда. Лаж је истина. Црно је црвено. Ко у то сумња, прогањан је. Свима је непријатељ онај који мисли, а највише људима који желе да промене свет. Никома данас није добро, па је много људи страшно запело да мења свет. И чине то најлакшим средствима: лажима и убијањем.

Престаје да чита: дотле је то био почетак писма Богдану Драговићу. Онда му је мисао скренула у нешто што личи на исповест грешног сапутника. Мораће почетак да измени. Али чему та разјашњавања са собом, та раскопавања прошлости и правдања некоме? Наставља да чита:

Можда је коб овог времена баш у немогућности да се разликују добри од злих и виновници од жртава. Јер зло сада не носе само зли; зло носе и добри и храбри. Можда највећа зла носе они који се боре за људску срећу. Можда су од ових још гори они који то знају, па их из страха или из најплеменитијих побуда помажу. Међу таквима видим себе и хоћу да сагледам своју кривицу у самом њеном корену. Зато и започињем да говорим нешто у шта одувек сумњам да је мишљење вишег реда. То говорење о себи увек је говорење у своју корист, чак и кад се исказује она „страшна“ и „тајна“ истина; то говорење о себи је неизбежно усмерено против некога, а ја то не желим. У разлогу и смислу свих исповедања су страх од будућег и жеља за спасењем, а ја поуздано знам да се не могу спасти. У свим

личним исказима садржано је и пуко моралисање и намера поучавања потомака. Ја, међутим, немам ни жишку наде да моје искуство и моја судбина могу иког да поуче и било каквом општем добру да послуже. Таштину и себељубље, као побуде да говорим о себи, не могу да поричем; остаје ми мука самосавлађивања са неизвесним исходом. Не успем ли, нећу себе због тога презирати више но што презирем свако лицемерје.

Па чему и коме онда ова исповест? Зашто се уопште бавим потрагом за истином о себи? Да порекнем своју кривицу и докажем невиност пред онима који данас пресуђују равнодушни према истини и правди, нећу успети. Али ја не пристајем на њихов закон. Зар није и Јов, тај тврди верник кога ниједна Господња неправда није сломила, завапио да се гвозденом писаљком у камен уреже његова истина за вечни спомен, верујући да ће искупљење доћи макар над његовим прахом. Тај јововски, праисконски нагон за правдом, нагон који полази из оног људског језгра што га зовемо срцем, што је можда суштаственије но мисао одвојило човека од осталог звериња, осећам и ја у себи, али без вере у искупљење, у правду која ће доћи од будућности. Без Бога сам. А шта ћу кад у будућности, коју сада видим, не видим правду? И не знам шта је данас лакомисленије од вере у будућност, поготову „разумну“, „правичну“, „срећну“. Страх ме је највише оних који данас верују у будућност, а своју веру потврђују лажима и неправдом. А како ћу без неке вере чак и пред собом да говорим о себи? Може ли само то сазнање немоћи и бесмисла бити разлог говорења о себи, и чиме се онда може порећи „изворни грех“ мој и свих оних које ви, бољшевици, охоло називате „сапутницима“?

Престаде да чита. По законима у које верују комунисти и револуционари борећи се за циљ који тражи главу, који тражи веру без сумњи, објективно он јесте издајник: њихова истина није више и његова истина, или није цела,

свеједно што ни истина њихових непријатеља није његова истина. Како онда да разувери комунисте да није издајник? Или да бар није само то. Бесмислен је тај напор. Одгурну од себе хрпу исписане хартије.

Кад је ујутру сишао у башту да протегне ноге и проветри главу, Милена га загрли са сузама у очима:

„О, хвала Богу! Хвала Богу, Иване. Тата је срећан.“

„Због чега је срећан?“

„Сви смо срећни. И Вера и Владимир, сви смо се силно обрадовали кад смо после толико година из твоје собе ноћас чули писаћу машину. А кад је малопре Владимир почео да звиждуће своје песмице, Вукашин га је опоменуо: „Немој да звиждиш, Иван ради!“

Није имао срца да каже сестри: Иван не ради. Иван нема шта да ради и нема за кога да ради. Помиловао је по њеној већ проседој коси и слагао: „Покушавам нешто. Видећемо, сестрице.“

А био је сигуран да ради нешто у шта сумња изнад својих могућности за самообману, неопходну сваком послу на хартији. Али кад је увече, скоро две и по године после повратка са робије, његова разочарана и осветољубива жена први пут у спаваћници ушла у његову собу и завукла се у постељу шапћући му да се свуче и угаси лампу, он је неколико минута стајао сасвим збуњен. Шта се то догодило? Није му, ваљда, дошла у постељу дозвана лупом његове писаће машине прошле ноћи? Од повратка са робије, он је десетине ноћи преседео пушећи, чекајући да га позове. Остала је равнодушна и неумољива. А он је волео све жешће, трпећи њену равнодушност, задовољан што може да је гледа, што обедују заједно, што бар о деци разговарају, углавном само о деци. Срећа да их има! Надао се да ће му се једног дана ипак вратити. Није му, ваљда, опростила робију и разочарање у њега само због оних двадесетак реченица које је чупао из себе читаве прошле ноћи, а чији садржај

она и не слути? Зар му она због започињања нечег што личи на рад после толико година поново постаје жена? Шта она то сада види у њему? Некаквог писца? Осећање понижености брзо је сменило осећање кривице. Јесте, с разлогом се разочарала, закључио је свлачећи се и увиђао да је, обузет политичким идејама и илегалним пословима, њу запоставио. Није ни разумео промене које су се последњих година догодиле у њој; није осећао да је губи. Довољна му је била њена лепота и присуство. Ниједна њена мана ту лепоту није могла да угрози. Тако до његове робије. А по повратку са робије, она му није пружила могућност ни да јој се диви, што је увек желела. Одлучно, чак и презриво, одбијала је сва његова настојања да настави прекинуто и воли је онако како је волео. А поред Vere, другу жену није ни покушао да заволи. Како се без љубави до жене може доћи једино лажима или новцем, неколико пута је прибегао куповању жене јер је за тај циљ, по његовом уверењу, новац много часније средство од лажи. Припио се уз њу и, узбуђен и ошамућен њеним голим телом, започео је своју исповест, жељан искрености, поверења, потпуног предавања. Али она га је великодушним и страсним загрљајем онемогућила да говори.

А кад је око поноћи устала да пође у своју собу и пољубила га, рекавши: „Иване, уморан си сада и немој, молим те, ноћас да радиш“, он је могао истовремено и да се насмеје и да јаукне на тај брижни савет жене која је његову ноћашњу срећу сасвим располутила једним својим покретом за време грљења. Удишући мирис њене коже и новог парфема (од почетка њихове љубави до његове робије употребљавала је један исти парфем који су обоје волели), лежао је загладан у њу, лепу и раскалашну док се грли са неким непознатим, радоснија, много радоснија но са њим. И мислио је само на оно њено блудно, први пут њему учињено, што је у све ћелије његовог пониженог тела крв дамарима разносила,

паралишући га. Сетио се: некад му је она шапутала да је силно узбуђује његова стидљивост. Веровао јој је, па је настојао да остане такав. Да она чини то што је њему учинила требало је да неког воли и жели више но што је њега икад волела и желела. Тај, од другог мушкарца жељен и научен покрет, сада већ навика у којој ужива заборављајући се, без које не може ни са њим, прави је, дакле, разлог њеног непосеђивања мужа робијаша! За две и по године апсе и робије, његова обожавана жена, она иста Вера, студенткиња на Сорбони која се због нечега занела њим па је уочи верениковог доласка из Београда побегла у његов стан и у њему остала, та жена у чију верност до робије никад није посумњао, на робији га није ниједанпут посетила. Од ње је примио само неколико празних писама у којима га је извештавала о деци и тромбофлебиту своје мајке. О себи ни речи. Веровао је: ћерка славног српског генерала није поднела срамоту што је удата за човека који је требало да постане бар професор универзитета, а он постао комунист и отеран на робију због антидржавне делатности. Али сад је несумњиво шта се с њом збило. Ко ли је тај што је утешио? Ко ли су ти? Ко је онај први? Којим моћима је освојио? Како се то први пут догодило? За време његовог робијања, из Милениних и њених причања, знао је да су их, сем Боре Пуба, посеђивали само неки стари пријатељи. Није смео ни у једног да сумња, а сумњао је у све. Присећао се свих лепих и симпатичних мушкараца које је познавао и сретао на београдским улицама; има много таквих с којима би Вера могла да се грли. Приближава се рат, Београд постаје куплерај!

Попушио је пола паклице цигарета пре но што се из жарене постеље подигао и стао да лупа по писахој машини, с насладом тукући слова која су га разрогачено гледала и видела му немоћ. Пред зору је исцепао папир испуњен бесмислицама, као и увек згрожен својом љубомором. Ја,

Иван Катић, љубоморни мужјак! До робије је био убеђен да то никад не може постати. Међутим, постао је у самици. У самици се разболео од љубоморе. Зашто – то разумеју само робијаша, самичари. Човек не зна себе, па је у стању и да се зачуди другима. Притом, љубав разуме једино несрећан у љубави. Таква размишљања нису му доносила смирење.

Идуће ноћи наставио је да треска по машини, да у кући нико нема миран сан, осветнички равнодушан на хистеричне протесте таште, те старе „богомолке“, која има љубавника млађег од Vere. А куд би ћерка но за мајком! Пишући о себи, понекад и несувисло, тражио је међу свим познатим мушкарцима љубавника своје жене, оног зликовца и блудника који је зажелео од ње да му учини оно што се њој толико допало да више не може да се грли без тога. Тако је сву ноћ патио, више због своје љубоморе но због клевете у *Пролетеру* и партијског бојкота, и тешио се што је освануо са досетком:

„Мали злочини чине се из користољубља и навике; велики злочини дела су вере и убеђења. Само велики идеалисти чине велике злочине без кајања: идеали их ослобађају гриже савести.“

Куцајући на машини сваке ноћи, успевао је код својих најближих да поврати наду да није можда сасвим изгубљен, да ће на крају ипак нешто написати и створити. Са том надом као да се враћала и Верина љубав, јер му је долазила у постељу скоро свако друго вече и у сваком загрљају, само све раскалашније, чинила му оно своје љубавно умеће научено од неког огрезлог у блуду. Није се усуђивао да је пита од кога, иако је то жарко и болно желео. Стидео се своје жеље; стидео се њеног стида; страх га било да је не увреди. И још се више плашио да тога блудника не открије међу својим пријатељима. Мучило га је нерешиво питање: сазнати или не сазнати ко је љубавник његове вољене жене? Идеолошка разилажења с Богданом Драговићем и

пријатељима, разочарања у Стаљина и његову власт у тим ноћима више му нису била највећа мука. Судбина брачне постеље заклонила му је судбину Европе и човечанства. Више, огорченије, мрзи незнаног љубавника своје жене од свих нациста, фашиста, од свих тирана на овом свету. Ничим, па ни патњом због партијског дојкота, ни понижењем и стидом што је попљуван од партијаца и скојеваца на јавним местима, није успевао да смири бол и бес своје мушке утробе.

Неколико ноћи куцајући на машини бесмислице и чекајући Веру да му дође у постељу, доживљавао је и неку пријатност, једну чудну, узбудљиву сласт љубавног понижења. Одувек је, и без Достојевског, знао да сви такозвани пороци доносе ватрену насладу души. И сада се уверавао да људе у пороке може заиста да води и нека мутна жудња за болом који доноси понижење. О свему томе није се усуђивао да проговори с њом, као што се није усудио да свом незаном супарнику супротстави своју машту, те је све са Вером настављао исто, свестан те обичности своје велике љубави којој је и мало много, којој је и све мало, па је једноставно, и свестан тога, увек хитао у сам врх радости, не осећајући потребу ни за једним умећем, ни за једном речју којом се исказује неискazивост тела.

Својим ноћним куцањем на машини успео је да орасположи свог одавно унесрећеног и ућуталог оца. Тај неостварени реформатор Србије и животом обманути моралист, некад сав усредсређен на његову научничку и професорску каријеру, видео је у њему чак и наследника филозофа Бране Петронијевића, а он једва стигао до професора гимназије и три објављене прокомунистичке брошуре, дакле, после петнаест година тај Вукашин Катић је можда први пут био задовољан сином. На његово питање шта то пише, рекао му је да се бави односом Кантове етике према Сократовој, усрећио га том обманом. Па га отац сваког дана кад изађе

на терасу позове да заједно попију кафу, запиткујући га опрезно како му рад напредује. Лаже га скрушено и забринуто, а после за себе смишља оправдања и презире се.

Данас, пред полазак у ту кобну шетњу, отац га је са дирљивом бојажљивошћу упитао: „Шта мислиш, Иване, кад ћеш моћи да завршиш књигу?“

Одговорио му је без колебања: „До краја године.“

Да се није обрадовао и показао ту своју радост, разговор о књизи био би завршен. Али се Вукашин толико обрадовао да није могао да га остави у тако угодној обмани.

„Зашто, оче, никад не помислиш и на то да књиге пишеш ташти дбрљивци? Онај најмудрији није написао књигу. Није написао ни реченицу. А можда је био и неписмен. Тај најмудрији човек поштено се трудио да зна колико не зна. И све своје знање препустио је памћењу и разумевању својих пријатеља.“

„Тако се могло у Сократово време. А шта ћемо, синко, кад ми живимо у времену у коме нам баш пријатељи постају највећи непријатељи.“

„Да, то је истина. Али нас у таквом времену управо књиге и убијају. Поготово ако су истине у њима. Можда и ја пишем такву књигу.“

Отац га свег обујмио забринутим погледом.

„Је л' мораш тако, Иване?“

Није му одговорио. Устао је и изашао на улицу. А шта је и могао да му одговори? Све што је до сада написао о себи само је привид, нешто што по неким чињеницама личи на њега и његове доживљаје. Мутљаг у души и мозгу. Све у глави и души бесмислено је под пљувачком и помијама на лицу и грудима. Коју истину може да види понижен човек? И чему мука?

Загледа се у мајчино лице на великом портрету на зиду, изнад кревета. Откад зна за себе, ту је она, над његовом постељом. Бди. Још на самом почетку поимања реалности

која га окружује, засвагда је поверовао да је мати на слици жива, само ћути иако све види и чује. Као дете гасио је светло да га не види кад чини неваљалства; као младић штрецнуо би се кад би га угледала голог. Као ожењен није могао на светлости да се грли са Вером. Младо мајчино лице све му је млађе: она сада њему може бити ћерка. Осети оне ледене жмарце у костима с којима је она заспала у снегу на Проклетијама. Ако је истина да је смрт од хладноће опојно топла и наступа као недољив сан, шта ли је онда био последњи сан његове мајке? Мучи га то откад је сазнао да је нестала у снежној мењави хиљаду девет стотина петнаесте.

Смеје му се Стаљин са прве стране *Полиџике*, коју је пре неколико дана због вести о потписивању немачко-совјетског пакта о ненападању за незаборав и опомену прикачио на библиотеци поред писаћег стола; између Рибентроповог и Молотовљевог осмеха ликује Стаљин. Чему се тако смеје Стаљин? Ништа више не разуме, не види, не чује. Угаси лампу да ни њега нико не види.

2

Милена се скрила у плетеној наслоњачи у тами сенице: враћајући се кући, чула је повике на Ивана и дотрчала до студентске мензе, али кад је угледала разбеснелу руљу која га је опколила, од страха да је неко не препозна, није се усудила да му приђе. Није се усудила зато што је још увек жена Богдана Драговића. Чува ауторитет члана Централног комитета. А није први пут била, и против свог убеђења, на мужевљевој страни, против брата. Више неће. Подиже главу да погледа у прозор Иванове собе, па спусти чело на мермерну плочу стола: он је сада сам, онако мокар, прљав и очајан, а не може к њему.

Скоро двадесет и пет година, више од пола свог живота, она воли тог Богдана.

Није она на балу, корзоу, морској плажи срела неког лепог и загонетног младића па се заљубила као у роману. Него је у брлогу, на поду ваљевске ратне болнице, угледала тешког рањеника и тифусара како дунца, а она, болничарка на сто таквих рањеника и тифусара, стала да се бори за његов живот као рођена сестра јер је био Иванов друг. Целе зиме борила се за његов живот, најпре, па за свој заједно с њим, мешали су своја тифусарска дунцања, преливајући једно у друго вреле маглуштине агоније, да би се заволели на самој мењи живота и смрти.

Под куршумима се растала с њим на обали Мораве и испратила га у безнађе српске војске у повлачењу и чекала га три преровске године, молећи се Богу, сунцу, ветру, звездама да јој се жив врати. Колико је ноћи клечала пред стаблима старих дединих јабука... Нека буде и богаљ. Нек се врати и слеп, само нека се врати. Њен је. Није она уседелички једва сачекала вереника-ратника да свије породицу и изроди децу, живи спокојан брачни и грађански живот, слави деци рођендане, чека празнике и летује у Дубровнику а зимује у Ници, страхујући само од дечјих болести и мужевљевих заљубљивања. Из рата је она дочекала ратника који мир не признаје за мир, па је још у униформи наставио да ратује за револуцију. Удала се за студента који неће завршити факултет, социјалисту који ће постати тајни функционер забрањене странке, од чега се не живи а иде се на робију. И није хтео да живи у кући Вукашина Катига, безбрижно и богато, него је одвео у Ваљево, у чатрљу своје мајке ткаље, да се мучи у немаштини и беди. Јер његова политичка уверења, забога, нису му допуштала да са женом буржујском живи господски, под буржујским кровом и од њеног наслеђа. Није га се тицало што њен отац остаје сам и унесрећен. Све је било како је он хтео. Са његовом

полуслепом и оглувелом мајком, о којој се старала као рођена ћерка, чекала га је да се врати после честих и дугих одлазака по некаквим тајним пословима, за које није смела ни да га пита. Још од првог дана њиховог брачног живота све му је било прече од ње. Сваки политички састанак био му је важнији од састанака с њом. Ухапсили су га још кад је била у седмом месецу трудноће са Владимиром. Није му то никад пребацила. Из те прве поратне апсе дочекала га је с бебом у наручју, да после два дана оде некуда и месецима се не врати. И од здравља и живота детета пречи су му били партијски послови! Крила је своју патњу, смела је само пред свекрвом да уздахне и придружи се њеним уздасима. За улицу, зачуђене комшије и ујака Најдана који је посећивао и својим аутомобилом доносио поклоне и намирнице, одлазећи очајан, она је увек имала осмех најсрећније жене. Љубав им је била искидана његовим неизвесним путовањима и сталним доласцима непознатих људи, увређених животом, љутих на Бога подједнако као на среске начелнике и жандарме. Соба им је дању и ноћу била пуна тих намргођених и простих људи који су пушили крцу, извивали крупне речи, будећи Владимира. Безброј пута су им заузимали постељу, остављајући им и вашке, док су њих двоје спавали на земљаном поду. На такав живот никад му није приговорила, нити се гадила те беде и прљавштине. Зар се мало хвалио пред друговима како је праву буржујку преваспитао у пролетерку? Није је он преваспитао и убедио у свој комунизам, као Ивана што је убедио, већ је она из љубави пристала на тај пасји живот. На вечно чекање и страх. На вест да је ухапшен, осуђен, убијен.

Звоно на малој капији огласи нечији долазак. Види под сијалицом: кројачица и њена помоћница доносе нове костиме Вери и Катарини за сутрашње аутомобилске трке. Њих две ће сутра са ујаком Најданом, председником Београдског ауто-клуба, бити у ложи поред краљевог

изасланика и кнегиње Олге. Тоалете из лондонских модних журнала, шешири а ла госпођа Симпсон, дурбини украшени слоновачом. Осмеси свима – докази среће и господства. Јадан мој брат!

Боже, какви су то дани и ноћи били! Са Владимиром у колевци и шлогираном свекрвом, вазда уз корито перући њену постељину и дечје пелене, вадећи воду из бунара, зајмећи дрва из комшилука док се он не врати. Док ујак Најдан не стигне и не купи јој истругана и нацепкана дрва. На срећу, отац је није посећивао, слао јој је новац само кад потражи, тако је она хтела, и писао јој нежна писма као да је туберкуозна болесница у санаторијуму. Можда још нежнија но кад је била ратна болничарка. Била му је захвална што не види у каквој беди и муци живи, што она не види његово сажаљење. Једино је Ивану у једном писму признала да јој у Ваљеву у миру није много лакше но у Ваљеву у рату. Тек кад је сахранила свекрву, могла је и морала да се пресели у Београд код оца.

А кад су по Богдановом повратку са прве робије почеле њој сасвим несхватљиве фракцијске борбе у Партији, онда су им данашњи највећи пријатељи сутрадан постали највећи непријатељи. И њени, не само његови, јер је све са њим делила, па и непријатеље. У свему се с њим поистовећивала, примала на себе и мржњу против њега, и мрзела оно што је он мрзео, а што иначе никад не би мрзела. И волела је она оно што је он волео, што ни луда не би волела. Да му мало олакша живот, да не буде сам, и иначе осамљен све више. Непријатељи су се множили, са свих страна се оглашавали, опкољавали је, па се она, слободна, осећала као да је на робији... Почела су спорења и са Иваном. С временом све жешћа и дубља, а она је и тада остајала на његовој страни.

Са спрата, из Катаринине собе, чује како грди кројачицу што јој је десни рукав костима скоро читав сантиметар

краћи од левог, а кројачица је узалудно убеђује да су оба рукава исте дужине, али је њено десно раме више од левог. Катарина бесни на ту увреду. И то сада слуша Иван!

Шта је она имала од таквог Богдана Драговића? Кад је после прве робије емигрирао у Беч, више од годину дана оставио је без гласа о себи. Колико је ноћи исплакала страхујући да је убијен. Па се једне кишне зоре пред вратима сударила с њим прерушеним, док је бојажљиво звонио и на толику њену патњу имао одговор без разјашњења: захтеви партијске конспирације нису му дозвољавали да јој се јави. Захтеви конспирације?! А постоје ли захтеви њене душе? Никада због ње није прекршио тај њихов закон конспирације. Никад јој није рекао одакле долази и куда иде.

Једва да су две године саставили заједно као муж и жена, а он је опет морао у илегалство и бекство. А и те две године прожете су стрепњама и неким светским бригама и морама. Све комунистичке поразе по Европи он је преживљавао као породичне и личне несреће. Па су и у постељи, и у играма с дететом, били суморни и потиштени. Узалудан је био њен труд да га утеши љубављу и породичном топлином. Никаквим узбуђењима и нежношћу није могла да му одагна бриге због сукоба Стаљина и Троцког и рђавих вести из Немачке. Тада се и јавила њена сумња у дубину његове љубави и снагу припадања неком свом. Њој. Човеку коме је свет извор и среће и несреће шта значи љубав једне жене? Може ли он бити отац, муж, љубавник?

Шта је, у ствари, била та њихова љубав?

Свагда: нешто што је било – само било и можда – што ће бити. Само понекад сада. А кад су били заједно, то опет није било цело сада, радост и спокојство у души, јер је гризао страх: можда је последње. Кад се растану, кад оде некуда, или кад се она враћа кући од њега, онда је боли све: и то што је било, радосно и добро, и то што је кратко било, а што можда више неће бити никада. Туговала је кад

је најсрећнија била јер није веровала да јој се та срећа може поновити. Па они дани и ноћи после његових хапшења и бекства од полиције... Боже, како је, као куја којој су пород стрпали у цак и однели да баце, тумарала по кући и башти, од постеље до капије, њушила одела и веш, удисала његов нестанак, седала на његову столицу да додирује нешто што је он додиривао, узимала његове књиге, одела, спавала на његовом јастуку, и спавалицу из последње заједничке ноћи носила ноћима, пила воду из његове чаше, ослањала се на довратак на који се он ослањао... Ноћ је чекала да зарони у њега, он јој је био ноћ-љубавник и илегалцац. Ноћу је била слободна да му шапће све, да му чини све, да замишља како јој је узбудљиво и лепо с њим. Чим се пробуди, била је с њим. Оно његово увек строго лице и војничка навика да устаје чим се пробуди, па њена љутња што не лешкаре и не чаврљају голишави... Никад се ником није пожалила на живот, чак ни Ивану. Добри, несрећни мој брат... Тешио је тврдњом да су вечне само оне љубави које се не догађају. О, утехо!

Нападајући онако ружно и прљаво Ивана, како је могуће да није мислио на њу? Зар је заборавио како су је тукли у Главњачи кад су је ухапсили пред кућом на повратку из Славковице, под Суворобором, где се крио по доласку из Беча, кад су јој пронашли његово писмо Другу Јаком и мучили је да покаже место његовог скривања и право име тога „Друга Јаког“. Боже, како су је осветнички тукли! И што је ћерка републиканца, и што је жена озлоглашеног комунистичког функционера. Могли су је пећи, не би га одала. Јесте потом била пресрећна што се он жртвовало за њу. Јесте. Тада је био онај Богдан кога је она заволела. Чим је сазнао да је ухапшена, дошао је у Београд, омогућио полицији да га ухапси, а њу ослободи уз помоћ Боре Пуба. Никад неће заборавити и радост и бол тог изласка из затвора. Знала је да се он због ње предао полицији, свеједно

што јој је то рекао успут, и то годину дана доцније, са заветом да то ни Ивану не каже. Да! То је био онај њен, прави Богдан Драговић!

И онда после свега, његово последње безочно писмо: Пресели се из Вукашинове куће, узми двособан стан под кирију, запосли се како знаш, живи сиротињски како пристоји нама. Нама!? Треба на крају опет оца да остави самог. Због његовог партијског угледа.

У колико је удовичких бесаница горела међу зидовима ове куће и баште, колико је сванућа дочекала зурећи у таваницу смождена умором од жудње за његовим загрљајем, а за све то време тај комунистички вођа, због њихове партијске конспирације, није се усудио ни једно право љубавно писмо да јој напише. А она је одолевала свакојаким љубавним искушењима, била близу, сасвим близу преваре, најближе онда са Петром у Венецији и на лађи до Пиреја, али се ништа није догодило. И оног дивног младића Ненада је уклонила из себе, да би могла јака и чиста да му се унесе у очи кад се сретну, ако се некад сретну.

Па оне ноћи после његовог последњег хапшења... Иван је скривао од ње шта се са Богданом збива у полицији. То је сазнала од Друга Јаког, који јој је с неким ликованем препричао партијски летак у коме је говорено о „зверском мучењу Богдана Драговића у београдској Главњачи“ и његовом „херојском држању пред класним непријатељем“, додајући: „Партија се поноси њим. Буди поносна што си му другарица и буди достојна њега“, шаптао је тај лисац, а она никако није могла да схвати како може бити поносна што неког њеног, кога воли, зверски муче у полицији. А кад је Богдан осуђен и отеран на робију у Митровицу, тај исти Друг Јаки, о чијој се храбрости и врлинама данас шире легенде међу комунистима, стао је да је уверава да је брачна верност најобичнија малограђанска предрасуда и буржујско лицемерје. Али му је бар узвратила како је заслужио!

Па они дани кад се са порцијама хране и Владимиром вукла око Главњаче, у нади да ће је он можда угледати из неке ћелије. Онда четири године путовања робијашу у Митровицу. Она жудња за додиром и загрљајем од које бриди тело, она туга и очај у повратку, неко осећање обманутости и стида као да се нечасно подала. Па увече дуг, тужан плач над заспалим Владимиром, после измишљених и веселих згода о оцу, у које се он правио да верује. Стотине таквих лажи Владимиру о оцу ловцу на вукове, оне бајке о пустоловинама тате морепловца, капетана велике лађе која плови око Африке, Азије, која никако да уплови у сплитску луку...

А по изласку са дуге робије ни месец дана нису живели заједно. Није стигла ни да утоли жудњу за његовим загрљајем, а он, усрећен нечијом одлуком, опет илегално прелази границу. Пред одлазак у Москву, састају се у Бечу: он срећан што одлази у земљу социјализма и у својој срећи равнодушан према њеном очајању и плачу на том расстанку, стрепећи да је последњи. Јер није могла да му поверује да ће револуција за њихова живота победити и код нас и најзад их саставити, макар за старачке нежности, уморе и болести. А из Москве, по непознатима, стизали су ретки поздравни и поруке које не кажу ништа: „Здраво је и добро.“ И они састанци у Паризу и Бриселу, кад је боравио у Европи, последњих година, сваки сусрет доносио јој је мање радости од претходног. Мењао се према њој. Све мање се занимао за њен живот без њега. Није имао стрпљења да слуша о њеним чежњама за њим. Чак се некако и срдито на њена женска јадања. И о Владимиру су све мање разговарали у оним језама њихових бесаница у јефтиним хотелима, које памти и по смраду на зној и карбол. Задовољавао се кратким питањима о сину, интересујући се највише да ли је постао скојевац. А какве је тек муке имала по повратку кући, приморана да сину измишља очеве неизречене

поруке! Све што му исприча било му је мало. Није му био ни тата, ни отац, ни Богдан: као за све у кући, и за Владимира био је Он.

Али зашто јој онда њихов последњи сусрет у Паризу и онај растанак у сумору и ћутању није био опомена да се променио, да је у муци са собом и својима у Партији способан за све, па и да онако подмукло и свирепо нападне Ивана? Прегорео је он све своје да остане веран Партији. Када се у Паризу по сву ноћ свађао с Иваном због московских суђења, био је очајан, али и спреман на све. У последњим сусретима лично јој је на човека који је учинио неко велико зло, па га мучи савест. Можда се још тада спремао да нападне Ивана. Пријатеља из рата, рођака који брине за његовог сина више но за свог, друга, сарадника који му је сваку директиву извршио. И само зато што више није могао да пише неистине о Русији прогласио га троцкистом и нахушкао руљу да га линчује. Да га пљују и као бесног пса јуре студенти по улицама. Зар је таквог човека она волела двадесет и пет година? Како ни толиком својом загледа-ношћу у њега, преживљавањем сваког његовог покрета и сваке речи, памћењем свега што је чинила и видела с њим, знајући сваку пору на његовој кожи, како није ни наслутила да воли човека спремног на све, на најцрњу лаж, на злочин кад то користи његовој партији? И сина је родила с њим! Па он ће и свог сина, једино што она још има од њега и живота, да јој отме и жртвује својим идејама! И Владимира је окренуо против рођеног ујака, кога је до јуче обожавао, оца му замењивао. Како се то догодило, како се све то могло догодити?

Можда је он одувек био притворан и подао, још док му је као тифусару-реконвалесценту расла коса, још од оног болесног пролећа кад данима нису могли да поверују да у прозору њихове собе стварно цвета дуња и нада у живот. Или је такав постао тамо у Москви, у емиграцији,

приморан неким и нечим? Па он је последњи пут у Паризу, све време док су били заједно чак и на улици, шапутао и опомињао је да не говори гласно. Није га, ваљда, страх за живот, страх од Сибира натерао да насрне на Ивана и да га обешчисти? Чега се то уплашио, он који је стотину пута у рату и у миру доказао да му сопствени живот није најпречи на свету? Не могу даље. Не могу, шапуће и подиже главу са мокре мермерне плоче. А са спрата:

Ама, госпођа Нато, немојте ви мене учити шта је елџанција! Овај набор на левој страни не можете пеглањем да поправите. То је грешка у кроју! Па видите ли, забога, како Вери дивно стоји? Хоћу тачно у пола девет да ми донесете поправљен костим! – виче Катарина на кројачицу.

У Ивановој соби утрну светло. Жена му са мајком проба хаљине за сутрашње аутомобилске трке и банкет у част победника. А ја? Колеbam се између брата и мужа. Између истине и лажи. Моје животне обмане. Маска је пала. Јесте, маска је пала, Богдане Драговићу!

Улази у Иванову собу и пали светло. Лежећи на кревету у гаћама, Иван се хитро покри чаршавом и рече јој да угаси светло.

Она угаси светло и седе на ивицу кревета уз његове ноге, желећи да му узме руку, да му спусти длан на чело, али се не усуди на ту нежност:

Одлучила сам, Иване! Сутра ћу му преко партијског курира послати писмо у Париз да сам преко суда повела бракоразводну парницу. А то ћу већ у понедељак учинити. Владимиру ћу вечерас рећи да се разводим од његовог оца.

Иван ћути. Жртвује ли се она за њега? И док је још одано волео Богдана, истовремено је сажалевао сестру која вене у својој чежњи и чекању. О томе је неколико пута започињао разговор са Миленом, али га је она, порумевши, пресецила: „Доста је мени, Иване, што га чекам.“ Шта ће бити од ње без тог њеног чекања? Није више млада.